

SANJA IVČEVIĆ

HODOČASNIČKA AMPULA SV. MENE IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U SPLITU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.10>

U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se hodočasnička ampula sv. Mene s makarskog područja kakve su se proizvodile u svetištu u Abu Meni u sjeverozapadnoj Africi od druge polovice 5. do sredine 7. st. Najbrojniji su sačuvani hodočasnički predmeti kasnoantičkog vremena, a nalazi takvih ampula na širokom području od Britanije do obala Crnog mora osvjetljavaju ne samo vjersku praksu tog vremena, već i načine trgovanja i putove kojima se u tom vremenu ona odvijala.

Početak prošlog stoljeća u znanstvenoj se literaturi razvila rasprava o pitanju štovanja sv. Mene u Dalmaciji, prvenstveno nakon nalaza mramorne pločice s natpisom Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (*O hagios Menas*) (sl. 2). Osim natpisa, u Dalmaciji su pronađene i dvije ampule sv. Mene; jedna, već spomenuta, iz okolice Makarske i druga koja se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Okolnosti nalaza ampula nisu poznate te nije bilo moguće utvrditi jesu li u Dalmaciju stigle u antičko vrijeme. Unatoč tome je don F. Bulić već pri prvim objavama, na temelju proučavanja analogija, načina izrade, materijala i okolnosti nabave, pretpostavio da se radi o originalnim proizvodima koji su mogli dospjeti u Dalmaciju još u kasnoantičko vrijeme.

Pri obradi ampule iz Arheološkog muzeja u Splitu (sl. 1) prvenstveno smo se fokusirali na tipološko određenje u skladu s novim znanstvenim istraživanjima na tom području, čime smo je mogli i preciznije datirati. Pripada ampulama kojima je s obje strane u središnjem medaljonu prikazan sv. Mena u pozi oranta, s dvije deve koje mu se klanjaju uz noge. Obrub je izrađen od dva rebra između kojih je niz kuglastih ispupčenja. Prikaz je izrađen plošno i lik je stiliziran pa je glava sveca trokutasta, ruke predimenzionirane, a deve stilizirane gotovo do neprepoznatljivosti. Odgovara ampulama treće, najkasnije faze proizvodnje (610. – 650. god.). Najviše je takvih ampula s područja Egipta, ali brojne su pronađene na cijelom prostoru zastupljenosti. U podjeli G. Kaminski-Menssen pripada u osnovni tip s prikazom sv. Mene - *a*, faza III, a u onoj J. Witt u osnovni prikaz (sv. Mena između deva) tipu B varijanti B1. Dobro su zastupljene i na lokalitetu Kom el-Dikka u Aleksandriji, nalazimo ih na području sjeverne Italije, gdje odgovaraju tipu VI koji je datiran u 6. st. U obradi ampula iz muzeja Louvre, C. Metzger skupinu 1a, kojoj odgovara naša ampula, datira u razdoblje od sredine 6. do sredine 7. st. U podjeli M. Gilli ampula iz Makarske, prema prikazu u središnjem polju, pripada ikonografskom tipu 1 (*Mena između deva*), a obrub je tipa 12B.

Ampula iz Sinja ne pripada istom tipu. Na središnjem polju s jedne strane ampule prikazan je lik sv. Mene s devama na istaknutom medaljonu s plastičnim prikazom na kojem je tijelo sveca zbijeno, za razliku od izduženog prikaza na ampulama III. faze. Kosa sveca je bujna i valovita, a oko glave je nimbus. Na drugoj strani nalazi se natpis u tri reda koji glasi ΑΓΙΟ(Υ) ΜΕΝΑ ΕΥΛΟΓ (*eulogia tuo hagiou Mena*). Odgovara tipu Metzger Ic, a G. Kaminski-Menssen ampule poput naše definira kao jednu skupinu osnovnog tipa *a* (prikazom sv. Mene između deva), koja se datira u fazu II (560. – 610. god.). Pripada tipu E, varijanti 1 u tipologiji J. Witt.

Ampule sv. Mene pokazatelj su veza Dalmacije s Egiptom, a mogao ih je donijeti neki putnik, trgovac ili doseljenik iz Egipta. S druge strane, natpis s Marusinca u Saloni upućuje da se radi o dedikantu istočnog porijekla koji je vjerojatno bio Egipćanin, štovatelj sv. Mene i pripadnik egipatske zaje-

dnice u Saloni. Natpis, dakako, nije dokaz postojanja organiziranog štovanja sv. Mene u Saloni ili u Dalmaciji, ali služi kao polazna točka za daljnja istraživanja o tom pitanju.

Na temelju iznesenog, možemo zaključiti da postoji mogućnost da je ampula sv. Mene dospjela na naše područje još u antičko vrijeme, točnije krajem 6. ili početkom 7. st., kada su se takve ampule proizvodile. Tomu u prilog govori nalaz još jedne ampule na području Sinja te natpis tog sveca pronađen na groblju uz ranokršćansku crkvu na Marusincu u Saloni. Tu mogućnost dopuštaju dobro poznate veze Salone s Egiptom, postojanje uhodanih trgovačkih putova i potvrđena egipatska zajednica u Saloni u pretkršćanskom, ali i u kršćanskom vremenu. Razlozi zbog kojih je donesena i način prijenosa ostaju nepoznati, a pitanje je li ih donio hodočasnik iz Abu Mene, putnik, trgovac ili možda doseljenik iz Aleksandrije ili Egipta, za sada ostaje neodgovoreno.

Ključne riječi: hodočasnička ampula, sv. Mena, Makarska, Salona, Čitluk, prva polovica 7. st.

U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se hodočasnička ampula¹ sv. Mene pronađena na području Makarske.² Ampule tog sveca proizvodile su se u svetištu u Abu Meni u sjeverozapadnoj Africi od druge polovice 5. do sredine 7. st. i najbrojniji su sačuvani hodočasnički predmeti kasnoantičkog vremena.³ Nalazi ampula sv. Mene na širokom području od Britanije do obala Crnog mora osvjetljavaju ne samo vjersku praksu tog vremena, već i načine trgovanja i putove kojima se u tom vremenu ona odvijala.⁴

Početak prošlog stoljeća u znanstvenoj se literaturi razvila rasprava o pitanju sv. Mene u Dalmaciji, prvenstveno nakon nalaza mramorne pločice s natpisom Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (*O hagnios Menas*) (sl. 2) na groblju uz ranokršćansku crkvu na Marusincu u Saloni.⁵ Osim natpisa, u Dalmaciji su pronađene i dvije hodočasničke ampule sv. Mene; jedna, već spomenuta, iz okolice Makarske i druga koja se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju.⁶ Okolnosti nalaza ampula nisu poznate te nije bilo moguće utvrditi jesu li u Dalmaciju stigle u antičko vrijeme. Unatoč tome, za obje je ampule pri prvim objavama don F. Bulić, na temelju proučavanja analogija, načina izrade, materijala i okolnosti nabave, pretpostavio da se radi o originalnim

¹ O terminu ampule vidi: Bangert 2010, 307, bilj. 29.

² Ampula je objavljena više puta, ali u starijoj literaturi: Bulić 1901, 55–58, T. I; Delehaye 1904, 14–15 (fotografija ampule (sl. 15) je objavljena u pretisku teksta H. Delehaye, „L'hagiographie de Salone d'après les dernières découvertes archéologiques“ u koji su naknadno umetnute fotografije, a članak je objavljen kao dodatak u *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 30, Split 1907); Bulić 1925, 121, 160; Leclercq 1933, 394–398, sl. 7985.

³ Ampule svetog Mene najbrojniji su sačuvani hodočasnički predmeti, no treba uzeti u obzir činjenicu da su hodočasnici sa svetog mjesta nosili i predmete izrađene od materijala koji su manje postojani ili krhkiji od keramike (staklo, metal, organski materijali). Posvećene tekućine mogle su se tako skupljati i u običnim neoznačenim bočicama koje ne možemo raspoznati čak i ako su sačuvane; vidi Bangert 2010, 298, bilj. 22. I danas vjernici blagoslovljenu vodu iz crkava odnose u običnim neoznačenim bočicama (budući im je važan sadržaj, a ne sam predmet) te se prema materijalnim ostacima ne bi moglo utvrditi u kojoj mjeri je iz neke crkve sakupljana voda. Takav je slučaj i u svetištima, primjerice u crkvi svetog Arnira kod sela Dubrave u Poljicima u kojoj je izvor čudotvorne vode potekao na mjestu gdje je svetac ubijen (Novak 1957, 88–92).

⁴ Anderson 2005, 9.

⁵ Cjeloviti natpis koji se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu (inv. br. C 28 + C 39) prvi je objavio don F. Bulić (1899, 80, sl. 1), no ubrzo je uslijedila rasprava u znanosti o namjeni natpisa i atribuciji te je natpis objavljen više puta. Detaljnu bibliografiju vidi u: *Salona IV*, 1117–1118, kat. br. 743.

⁶ Ampula se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju (inv. br. 1264), visoka je 7,3 cm, širina tijela joj je 5,7 cm, a debljina 2,1 cm; Bulić 1904, 14–17, T. I; Topić 2008, 314–315, kat. br. 29; *Istočni Jadran* 2018, 48, kat. br. 29.

proizvodima koji su mogli dospjeti u Dalmaciju još u kasnoantičko vrijeme.⁷ Dodatnu potvrdu njegovu mišljenju dao je i C. M. Kaufmann, prvi istraživač svetišta, koji je na temelju proučavanja fotografija obje ampule iznio mišljenje da njihove značajke ukazuju na proizvodnju u Abu Meni.⁸ Vjersko značenje ampula je jasno, obzirom na sadržaj i porijeklo jer potječu s mjesta koja imaju duhovnu važnost, no kako bi se shvatilo njihovo značenje u određenim povijesnim okolnostima, potrebno je provesti tipološku analizu.⁹ Od prvih objava ampule prošlo je više od stotinu godina te smo se u članku prvenstveno fokusirali na tipološku obradu temeljenu na rezultatima novih istraživanja na tom području uzimajući u obzir i ostale tragove štovanja tog sveca u Dalmaciji.

Početke kršćanske vjere u okvirima Rimskog Carstva karakterizirala je snažna vitalnost zahvaljujući kojoj je, u svega nešto više od tri stoljeća od Kristove smrti, u vrijeme cara Konstantina postala službena, a uskoro i jedina državna religija 391. god. za vladavine Teodozija I. U ta tri stoljeća, koja s današnjim odmakom možemo nazvati početnim koracima kršćanstva, cijelim se Carstvom, povezanim sigurnim kopnenim i pomorskim putovima, brzo i neprekidno širila evangelizacija. Mučenici stradali u progonima kršćana u 3. i 4. st.,¹⁰ postaju modeli vjernicima, a djela i mučeništvo svetaca dodatno su se uzvisivali kroz propovijedanje o njihovu životu, svetosti i žrtvi za vjeru.¹¹ Običaj posjećivanja grobova svetaca osobito na dan mučeništva (*dies natalis*)¹² razvio se iz potrebe vjernika za direktnim doticajem sa svetim, a na svetim se mjestima¹³ formiraju crkve i svetišta.¹⁴ Osobito zanimanje za hodočašćenjem razvija se u vrijeme cara Konstantina (306. – 337. god.) za čije su vladavine potvrđena literarnim izvorima i arheološkim nalazima koji svjedoče o raširenosti i prihvaćenosti te pobožnosti među vjernicima u vrijeme kasne antike.¹⁵ Veličanstvene građevine i svetišta na mjestima važnih biblijskih događaja, grobovi apostola i svetaca privlačili su

⁷ Bulić 1901, 57; Bulić 1904, 15.

⁸ Bulić 1908, 166.

⁹ Anderson 2005, 9.

¹⁰ Franzen 1970, 44–50; Baus 1972, 425–433; Grbešić 2009; Cambi 2016, 72–93; Sanader 2016, 67–87.

¹¹ U vrijeme velikih progona kršćana, početkom 4. st., u Saloni je stradao velik broj mučenika (o Dioklecijanovoj vjerskoj politici i progonima kršćana vidi Cambi 2016, 63–101). U travnju 304. god. stradali su sv. Dujam, salonitanski biskup, dva svećenika (Septimije i Asterije) te četvorica vojnika (Antiohijan, Paulinijan, Telij i Gajan), a u ljeto iste godine stradao je i sv. Anastazije. Uz navedene još se spominje i biskup Venancije koji je stradao u ranijim progonima za vrijeme vladavine cara Valerijana, vjerojatno 258. god. Brojna je literatura o razvoju i nastanku salonitanske crkve, mučenicima i potvrdama njihovog štovanja u Saloni. Ovdje navodimo neke novije radove s navedenom literaturom; Marin 1994; Ivanišević 1994; Cambi 2008; Petrović 2008; Matijević Sokol 2008; Bratož 2008; Bratož 2008a; Dukić 2014.

¹² Na taj dan bi se stvarala izrazita gužva u svetištu o čemu su sačuvani i zapisi: Bangert 2010, 296–298.

¹³ Kao sveta, štovala su se i mjesta rođenja, mučeništva, propovijedanja ili nekog čuda; Eastman 2011, 4–5.

¹⁴ Ni Salona nije bila izuzetak. Iz pisanih izvora i arheoloških nalaza proizlazi spoznaja o snazi štovanja salonitanskih mučenika. Monumentalne nadgrobne crkve uza zidine Salone potvrda su štovanja svetaca na tom prostoru. Crkve nastale nad grobovima svetaca na Kapljuču (petorica mučenika), Manastirinama (sv. Dujam, sv. Venancije, Septimije, Felix?) i Marusincu (sv. Anastazije), dale su brojne arheološke nalaze o čemu postoji opsežna literatura (ovdje navodimo izabrane radove s navedenom ranijom literaturom: Duval – Marin 2000, 619–664; Veraja 2008; Marin 2014). O tome da se slava tih mučenika proširila izvan granica lokalne crkve, osim ugleda salonitanskih crkvenih dostojanstvenika onog vremena (Matijević Sokol 2008), govori i podatak iz Pasije sv. Anastazija o tome kako je bojadisar i valjar sukna želio umrijeti mučeničkom smrću za Krista te je pošao u Salonu gdje su i drugi postigli mučeničku smrt (Veraja 2008, 93). Prijenos relikvija istarskih i dalmatinskih svetaca u krstionicu sv. Ivana Lateranskog voljom pape Ivana IV. te gradnja kapele sv. Venancija u Rimu, gdje su prema tradiciji smještene relikvije dalmatinskih i istarskih svetaca koji su prikazani na mozaicima u kapeli, sigurno su pridonijeli širenju štovanja tih mučenika (Salvarani 2008; Veraja 2008).

¹⁵ Markus 1994; Frank 1995.

Sl. 1. Hodočasnička ampula sv. Mene s područja Makarske (foto: T. Seser)

hodočasnike iz raznih dijelova Rimskog Carstva.¹⁶ Hodočašćenje na sveto mjesto rani su kršćani poduzimali kako bi učvrstili vjeru, ispunili zavjet, dobili blagoslov ili izlječenje od bolesti¹⁷ putem kontakta sa svetom osobom, mjestom ili supstancom. Zbog želje vjernika da primljeni blagoslov djeluje i dalje putem fizičkog kontakta,¹⁸ izrađuju se razni predmeti¹⁹ ponekad s prikazom i imenom sveca, kojima se prenosila sveta moć.²⁰ Vrijednost im proizlazi iz raširenog vjerovanja u svece i svete moći relikvija,²¹ a posvećeni predmeti hodočasniku su donosili sreću, štitili ga i ozdravljali.²² Vjerojatno su, uz primarnu ulogu zaštite i blagoslova, imale i socijalnu dimenziju koja je podrazumijevala isticanje nekoga kao hodočasnika, onoga koji je bio u doticaju sa svetim.²³ Zato je važno u proučavanje kršćanskih hodočašća i hodočasnika uključiti te višeznačne predmete.

Pisani izvori o životu, mučeništvu i čudima sv. Mene su brojni,²⁴ te je legenda o njemu sačuvana u više tekstova, među važnijima je *Encomium* koji je kao dio koptskog teksta pronađen u Faiyumu. Tekst, datiran u 893. god.,²⁵ sadržavao je, uz opis mučeništva i čuda, podatke važne za povijest i razvoj grada. Prema *Encomiju*, Sv. Mena bio je kršćanin porijeklom iz Egipta koji je kao rimski vojnik²⁶ u vrijeme vladavine careva Dioklecijana (284. – 305.) i Maksimijana (286. – 305.) služio vojsku u Frigiji gdje je mučen i pogubljen zbog širenja kršćanske vjere i čvrstog pristajanja uz svoja kršćanska uvjerenja.²⁷ Tijelo je trebalo biti spaljeno, ali su ga spasili vojnici pripadnici jedinica

¹⁶ O razlozima hodočašćenja i kategorijama hodočasničkih mjesta: Maraval 2002; o značenju tog puta te djelovanju eulogija: Vikan 1984, 66–74; Mango 1995, 1–9; Sever 2016, 37–38.

¹⁷ Tri su razdoblja intenzivnog hodočašćenja za izlječenje u svetišta, a najranije je od 5. do 7. st.; Talbot 2003.

¹⁸ Maraval 2002, 73.

¹⁹ Kao suveniri u raznim svetištima proizvodili su se različiti predmeti koji su posvećeni kontaktom sa svetim – (eulogije) pa su, uz keramičke i olovne ampule, popularni bili i medaljoni, statue, pozlaćena stakla, drvene kutijice, marmorni reljefi i sl. (Weitzmann 1979, 564–566). Često su izrađivani na način da budu pogodne za stalno nošenje; bile su lagane, malih dimenzija ili prilagođene za vješanje, primjerice oko vrata ili na pojasu; Witt 2000, 15.

²⁰ O razvoju prikaza na eulogijama i značenju koje su mogli imati vidi: Weitzmann 1979, 564–568; Engemann 1973, 22–23; Vikan 1995, 378–384; Sever 2016, 35–44. Postojanje eulogija dobro je poznato iz pisanih izvora (sv. Ivan Krizostom piše da treba ponijeti eulogiju i zastati kod groba mučenika (Metzger 1981, 5), a spominje ih i Egerija u opisu svog hodočašća (*Pilgrimage* 1919, 5, 21, 28, 40) i drugi izvori (Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 212). Sveti Augustin (22, 8, 7) spominje tribuna Hesperija koji je u spavaćoj sobi za zaštitu od zla držao malo svete zemlje koju je dobio iz Jeruzalema s mjesta gdje je Krist bio pokopan i uskrsnuo treći dan te kako je dovela do ozdravljenja uzetog seljaka (Augustin 1996, 335).

²¹ Radi se o sekundarnim relikvijama, odnosno predmetima i supstancijama koje su u doticaju s relikvijama poprimale moći. Čini se da je prevladavala pobožnost prema posvećenom ulju, što je posvjedočeno kod kršćanskih autora; Porta 1975–1976, 41, bilj. 2. Zemlja iz hrama sv. Simeona Stilita Mlađeg liječila je nanošenjem na bolesno mjesto, a na isti se način koristilo i ulje iz hodočasničkih bočica; Talbot 2003, 159–161; Sever 2016, 36.

²² Anderson 2005, 9; idem 2007, 17–18.

²³ Eulogije su bile univerzalno prepoznatljive, unatoč jezičnim ili kulturnim razlikama, ne samo od strane drugih hodočasnika, već i od cijele zajednice. Zato je, čini se, postojao običaj izlaganja hodočasničkih suvenira u kućama na vidljivom mjestu, a postoje također zabilježeni slučajevi polaganja takvih predmeta u grobove; Kristensen 2012, 113–114, bilj. 30; Sever 2016, 43.

²⁴ Najranija pisana svjedočanstva su iz 6. st. O raznim izvorima postoji bogata literatura. Za pregled problematike vidi: Witt 2000, 16–17; Gilli 2002, 13–17; Papaconstantinou 2001, 161–168. O proučavanju opisa čuda s ranijom literaturom vidi: Delehaye 1910, 128–135; Devos 1959, 451–463; 1960, 154–160; 1960a, 275–308; Porta 1975–1976, 42, bilj. 9; Von Ehrenheim 2009, 265, bilj. 217. Redigolo 2012, 11–23.

²⁵ Vjerojatno je nastao nakon arapskog osvajanja 640. god. i pripisuje se Ivanu III. Aleksandrijskom (681. – 189.); Ward-Perkins 1949, 30–31; Papaconstantinou 2001, 164.

²⁶ Činjenica da je kažnjen jer je odbio iskazati *adoratio imperatoris* značila bi da sv. Mena nije bio običan vojnik, već zapovjednik budući da je taj čin bio propisan carskim ediktom za časnike prije preuzimanja zapovjedništva; Lopreato 1977, 411.

²⁷ Budge 1909, 23–4; Lopreato 1977, 41; Gilli 2002, 14.

koje su iz Frigije poslane u Egipat kao ispomoć u gušenju pobune u blizini jezera Maryut. Kada je odlučeno krenuti natrag u Frigiju, deve s tijelom sveca nisu se htjele pomaknuti s mjesta gdje su se nalazili te su ostaci tu i sahranjeni, nekih 45 km jugozapadno od Aleksandrije.²⁸ Njegova djela i mučeništvo, a još više čuda izlječenja na mjestu njegova groba u Egiptu,²⁹ snažno su privukli brojne vjernike te je postao jedan od najpopularnijih svetaca kasnoantičkog razdoblja.³⁰ Ubrzo nakon prvog čuda izlječenja na mjestu ukopa,³¹ mnogi vjernici su se počeli utjecati njegovoj zaštiti, a njegov grob smatran je jednim od najsvetijih mjesta više stotina godina. Bio je zaštitnik bolesnih (posebno gubavaca), štitio je trgovce, osobito na putu, vodiče karavana, a za pomoć su ga zazivali i nevino optuženi te vjernici koje je zadesila neka nesreća. Postao je zaštitnik ribara i mornara te Egipta i grada Aleksandrije.³² Utjecale su mu se i žene za liječenje neplodnosti.³³

Uz grob se vremenom razvilo svetište i grad sa svim potrebnim sadržajima za bogoslužje, smještaj hodočasnika, ali i proizvodnju i prodaju suvenira tog sveca. Arheološka istraživanja na lokalitetu su potvrdila podatke iz životopisa sv. Mene te se kronologija svetišta u izvorima i ona koja je proizašla iz istraživanja poklapaju.³⁴ Najraniji pronađeni ostaci su iz 4. st., a radi se o grobu smještenom u ranijem hipogeju.³⁵ Iznad grobnice podignuta je krajem 4. st. kapelica, a potom, početkom 5. st., i prva crkva u obliku trobrodne bazilike. U istoj fazi je uređena grobnica te nad njom izgrađena krstionica. Crkva je više puta adaptirana, a krajem 5. st. istočno od prve crkve izgrađena je Velika bazilika³⁶ te, nešto kasnije, nova krstionica. U vrijeme Justinijanove vladavine (527. – 565.) prva je crkva nakon brojnih preinaka zamijenjena novom, četverolislom tlocrta, a dvije su crkve bile povezane svojevrsnim narteksom kojem se sa sjeverne strane nalazilo stubište za pristup kripti s grobom mučenika.³⁷ Istovremeno sa svetištem razvija se i grad u kojem su za potrebe hodočasnika uređena mjesta za odmor i prenoćišta,³⁸ termalni kompleksi, radionice i trgovine,³⁹ a zbog velikog priljeva ljudi, uređen je i olakšan pristup svetištu sustavom jednosmjernih ulica.⁴⁰ Od

²⁸ Razne legende daju različite verzije prijenosa; Budge 1909, 24–29; Gilli 2002, 14.

²⁹ Grob se nalazio u blizini sela Est' kod jezera Maryut. Kasnije se u izvorima navodi kao crkva svetog Mene u Maryutu, a Abu Mena je arapski toponim; Grossmann 1998, 282; Mulder 1993, 154–155.

³⁰ Kult tog sveca širio se iznenađujuće brzo i izvan Egipta te se grade memorije i oratoriji u raznim gradovima Europe i Male Azije (Kaufmann 1910, 51 i dalje; Porta 1975–1976, 49, 50; Lopreato 1977, 426–428; Papaconstantinou 2001, 165).

³¹ Budge 1909, 42–43; Gilli 2002, 17; Redigolo 2012, 7.

³² Budge 1909, 34; Witt 2000, 58; Gilli 2002, 17.

³³ Na što upućuju statue trudnica pronađene na lokalitetu (Engemann 1995, 231, T. 17, 20) i treće grčko čudo (Delehay 1910, 130).

³⁴ J. B. Ward-Perkins, usporedbom arheoloških nalaza i situacije na terenu s koptskim Enkomijem, ustvrdio je da pisani izvor podržava situaciju na terenu. Prepoznao je pet faza razvoja svetišta, od najranije prije smrti sveca do razdoblja 9. st., odnosno vremena patrijarha Josipa (833. – 849.); Ward Perkins 1949, 38–51.

³⁵ Pronađene statuete majmuna i minijaturne stele Horusa-Harpokrata sugeriraju da je područje bilo naseljeno i u pretkršćansko vrijeme; Kaufmann 1910, 71, sl. 24–29; Grossmann 1998, 282.

³⁶ Velika je bazilika bila najveća crkva u to vrijeme u Egiptu, a u istraživanjima su ustanovljene dvije graditeljske faze; Grossmann 1995, 829, sl. 2.

³⁷ Kripta je vjerojatno više puta preuređivana, a konačan je oblik dobila u vrijeme cara Justinijana; Grossmann 1998, 286.

³⁸ Južno od crkava izgrađena je polukružna dvokatnica, vjerojatno namijenjena bolesnicima koji su duže boravili u Abu Meni. Interpretacija te arhitekture kao inkubacijske (Grossmann 1998, 288–290) nije sasvim sigurno potvrđena budući da za inkubaciju, odnosno izlječenje u snu u Abu Meni, nema čvrstih dokaza; Von Ehrenheim 2009, 253, 265–266.

³⁹ Bangert 2010, 298.

⁴⁰ Grossmann 1998, 286–287.

vremena prvog čuda na grobu do razaranja crkve i grada, brojna su se čuda dogodila na tom mjestu. Prva razaranja dogodila su se 619. god. upadom Perzijanaca, a potom 640. god. tijekom arapskih osvajanja Egipta, što dovodi do gubitka važnosti svetišta i paralize hodočašća, a time i proizvodnje i prodaje ampula. Početkom 9. st., nakon napada pustinskih nomada, dolazi do iseljavanja stanovništva, a grad živi i dalje, ali u znatno smanjenom obimu. U 14. st. relikvije sveca su prenijete u Kairo u crkvu sv. Mene.⁴¹

Početkom 20. st. u arheološkim istraživanjima C. M. Kaufmanna u Abu Meni pronađen je velik broj ampula sv. Mene⁴² te potvrđena njihova proizvodnja.⁴³ Na tom su se lokalitetu, osim ampula, izrađivali različiti predmeti koji su služili čašćenju sv. Mene,⁴⁴ ali nisu doživjeli široku distribuciju, već su uglavnom pronađeni na području jezera Maryut i Aleksadije.⁴⁵

Ampule su se izrađivale od domaće gline u kalupu i karakterizira ih pomalo gruba obrada, često s nepravilnim spojevima. Zajedničke značajke su im kružno, plosnato tijelo izrađeno iz dva dijela kojima se, nakon spajanja, a prije pečenja, dodavao vrat i ručke. Vrat je bio tanak i pri vrhu proširen, spojen s ramenima ampule dvjema ručkama.⁴⁶ Poklopci su mogli biti keramički, izrađeni od slame ili drugih biljnih vlakana. Boja im je varirala od žute do crvene ovisno o sastavu gline i pečenju, a obzirom na prikaz u središnjem polju, ukras bordure i natpis, postoje brojni tipovi.

Pitanje sadržaja ampula još je otvoreno.⁴⁷ Ranije se, na temelju arheoloških nalaza, smatralo da se u ampulama prenosila blagoslovljena voda za koju su kasnija istraživanja u Abu Meni pokazala da nije imala toliko važno sakralno značenje. Unatoč tomu, mišljenje da su se ampule punile vodom nije potpuno odbačeno.⁴⁸ Postoji mogućnost da se u ampulama sv. Mene prenosilo posvećeno ulje čemu u prilog, osim izlječenja uljem spomenutih u opisu čuda sv. Mene,⁴⁹ svje-

⁴¹ Engemann 1989, 161–63; Witt 2000, 23–24.

⁴² Ampule je prvi objavio sam istraživač C. M. Kaufmann, a danas se čuvaju u više njemačkih muzeja i privatnih kolekcija. Većina se nalazi u Frankfurtu (Kaminski-Menssen 1997) i Berlinu (Witt 2000), a manji broj vjerojatno u Mainzu (Witt 2004, 138, bilj. 14, 141–147, kat. br. III.3.4–III.3.31).

⁴³ Pronađena je keramička peć s pedesetak ampula raznih tipova, kalupi i alat za izradu ampula te razni drugi predmeti kao amfore i lucerne. C. M. Kaufmann je nalaz datirao u kraj 5. i početak 6. st.; Kaufmann 1910, T. 82, T. 100. 9–11; Kiss 1989, 12; Kaminski-Menssen 1997, 33–40, T. 60–62; Grossmann 1998, 298–300; Witt 2000, 26–28; Gilli 2002, 52–53.

⁴⁴ Istovremeno s ampulama izrađivale su se bočice u obliku glave raznih životinja (deva, lavova i ptica), konjanika sa štitom i ženskih figura (trudnica) te vrčevi s posvetom svecu; Kaminski-Menssen 1997, 107–115, 139–154; Bangert 2010, 307–310.

⁴⁵ Moguće su služile kao votivni darovi u kripti gdje su pronađeni tragovi kukica za vješanje u žbuci kupole; Grossmann 1998, 300.

⁴⁶ Porta 1975–1976, 42; Kaminski-Menssen 1997, 20–21.

⁴⁷ Možda je i sama ampula s prikazom sveca smatrana eulogijom. Iz natpisa na ampulama (blagoslovljeni suvenir sv. Mene) nije jasno je li eulogija ampula ili sadržaj u njoj. (Kiss 1989, 11; Engemann 1995, 225–233, sl. 1. 2.; Kaminski-Menssen 1997, 23; Witt 2000, 67–68; Witt 2004, 138).

⁴⁸ C. M. Kaufmann je za cisternu u kripti držao da je povezana sa izvorom svete vode, no pokazalo se da se radi o običnoj cisternu za vodu koja je do sredine 6. st. postala nedostupna. U prilog toj teoriji navodi se i grafit hodočasnika iz Smirne o vodi sv. Mene koja oduzima bol, no budući da nije publiciran sa slikom, pravilno čitanje tog natpisa nije potvrđeno. Također se, prema jednoj legendi o prvom čudu na grobu, izlječenje dogodilo zahvaljujući izvoru vode u blizini groba, a i u jednom se čudu (koptsko 17, etiopsko 19, arapsko 16) opisuje izvor ljekovite vode (Kaufmann 1910, 81, 82, 109; Budge 1909, 42–43; Engemann 1995, 225–226; Kaminski-Menssen 1997, 23–24; Witt 2000, 66–70).

⁴⁹ U izvorima nalazimo potvrde o izlječenjima u kojima je bolesnik tretiran svetim uljem iz svjetiljki s groba sveca, kao primjerice izlječenje od paralize (grčko čudo 6, etiopsko 17, koptsko 16, arapsko 23) i demonske opsjednutosti (grčko čudo 12, koptsko 15, etiopsko 16, arapsko 3) ili etiopski tekst o oduzetom dječaku koji je izliječen dok je spavao na grobu sveca osvjetljen lampom u kojoj je gorilo sveto ulje. Kasnije je na tom mjestu izgrađena crkva (Engemann 1995, 226).

doče arheološki ostaci⁵⁰ te činjenica da je skupljanje svetog ulja iz blizine groba bio raširen običaj potvrđen kod kršćanskih pisaca.⁵¹

Datacija ampula, osobito njihove serijske proizvodnje, stavlja se u vrijeme kada svetište u Abu Meni doživljava najveći razvoj, a to je, kako su pokazala povijesna i arheološka istraživanja, vrijeme od zadnje četvrtine 5. st. do sredine 7. st. U prvoj polovici 7. st., kada se važnost tog svetišta smanjuje zbog perzijskih, a potom arapskih osvajanja, ampule se prestaju proizvoditi.⁵²

Distribucijom ampula, osim štovanja i slave sv. Mene, širila se i njegova ikonografija za koju je karakteristično ponavljanje istih obrazaca unatoč dugom razdoblju proizvodnje. Tip koji se u literaturi obično naziva osnovni, a jasno i nedvosmisleno je upućivao na sv. Menu, sadržavao je prikaz golobradog mladog muškarca valovite bujne kose odjevenog u vojničku odjeću i prikazanog u pozi oranta između dviju deva koje kleče uz njegove noge. Temeljem stilskih razlika taj se osnovni tip prikaza može podijeliti u više tipova i varijanti, osobito ako se uzmu u obzir motiv okvira središnjeg polja i način prikaza dodatnih elemenata (nimbus, križevi, grana palme, okvir) te kombinacija motiva jedne i druge strane ampule. Unatoč razlikama u načinu prikazivanja, lik sveca u osnovi ostaje isti i stoga lako prepoznatljiv.⁵³ Postojano ponavljanje sv. Mene na ampulama i drugim predmetima (mramorni reljefi, bjelokosne kutijice, freske) kao mladog muškarca u pozi oranta s dvije deve uz noge potaklo je razmišljanje o postojanju primarne kultne slike u svetištu sv. Mene koja je služila kao prototip.⁵⁴ Do 10. st. se ikonografija sv. Mene potpuno izmijenila pa je prikaz mladog vojnika uz dvije deve koje mu se s obožavanjem klanjaju zamijenjen likom zrelog bradatog muškarca u luksuznoj odjeći.⁵⁵

⁵⁰ U kripti je u kasnijim istraživanjima nađena alabasterna posuda u koju se kroz otvor u pokrovnoj ploči ulijevalo ulje s tamjanom, kako su pokazale analize naslaga u posudi. Pošto se nalazila u neposrednoj blizini svečeva groba, na nju je, odnosno na njen sadržaj, prelazila moć blagoslova. Moguće je da su pomoću koštanih štapića, čiji su ostaci pronađeni u posudi, hodočasnici kapali ulje u ampulu. Tijekom gradnje Justinijanove crkve, otvor na mramornoj ploči koja je pokrivala posudu bio je zatvoren. Posuda je dvije trećine bila ispunjena brončanim novcem (oko 8600 komada) iz 4. i 5. st., a najkasniji je novac cara Anastazija (491. – 518.). Vjerojatno su hodočasnici iz zahvalnosti za izlječenje i blagoslov davali sitan novac (vjerojatno i bogatije darove) koje su preuzimali svećenici u svetištu; Engemann 1995, 228, 229; Grossmann 1998, 285.

⁵¹ Porta 1975–1976, 41, osobito bilj. 2, 3.

⁵² Kiss 1989, 15; Kaminski-Menssen 1997, 40; Witt 2000, 65–66.

⁵³ Porta 1975–1976, 42; Gilli 2002, 30, 31.

⁵⁴ Mramorni reljef koji se čuva u Aleksandriji, a pronađen je na lokalitetu El Dekhela nedaleko od Abu Mene, datira se u 5. st. (Weitzmann 1979, 573–574, kat. br. 512; *Aurea Roma* 2000, 602, kat. br. 301), a u 7. st. mramorni reljef egipatskog porijekla koji se čuva u Beču (*Aurea Roma* 2000, 602, kat. br. 302). Koštana piksida koja se čuva u Londonu, a pronađena je u Konstantinopolu ili Egiptu, datirana je u 6. st., a sadrži scene mučeništva i smrti sv. Mene i uobičajen prikaz sveca u vojničkoj odjeći u stavu oranta s dvije deve (Weitzmann 1979, 575, 576, kat. br. 514). Bjelokosna pločica s istim prikazom (možda iz Sirije) se čuva u Milanu, a kako postoji više različitih mišljenja o dataciji, predmet se datira u rasponu od kasnog 7. do 11. st. (Weitzmann 1979, 578, kat. br. 517). Na isti način prikazan je i na freskama iz 6. i 7. st. s egipatskog područja (Redigolo 2012, 68, 69).

⁵⁵ O odnosu izvora i ikonografije sveca dosta se raspravljalo. Način na koji je prikazan usklađen je s podacima iz legendi o životu sveca, no za neke opise čuda postoji mogućnost da su nastali zbog nerazumijevanja same ikonografije, odnosno kako bi opravdali prikaz temeljen na popularnom doživljaju sv. Mene. Pri tome su možda veću ulogu imali dojmovi hodočasnika i usmena predaja od povijesnih ili legendarnih podataka (Gilli 2002, 15–16). U latinskim tekstovima iz 15. st., za koje se vjeruje da su odraz ranog grčkog originala iz 5. ili 6. st., sadržan je opis prijenosa tijela mučenika na devi koje se, vođene božjom voljom, zaustavljaju na mjestu ukopa, što je moglo utjecati na razvoj ikonografije. S druge strane, opis prijenosa tijela iz sačuvanih koptskih izvora temeljenih na tekstovima iz 7. ili 8. st. (Budge 1909, 25–29), a u kojima se nalazi opis morskog čudovišta koje napadaju posadu broda kojim se prenosilo tijelo, sugeriraju da se radi o interpretaciji prikaza na ampulama te govori o utjecaju prikaza na tekst o životu sv. Mene (Woodfin 2006, 114–115). O razvoju ikonografije sv. Mene u kasnijim stoljećima vidi: Woodfin 2006, 117–143.

Osim osnovnog motiva (svetac između deva) na ampulama se javlja iznenađujuće velik broj raznih motiva od kojih neki možda imaju specifično značenje. Tako su one s prikazom broda s jedne i svetim Menom s druge strane možda izrađivane za zaštitu putnika na moru ili hodočasnika koji su morskim putem pristizali i vraćali se s hodočašća.⁵⁶ Na ampulama se javljaju prikazi, primjerice glava u profilu, koji se mogu povezati sa sv. Menom isključivo zahvaljujući kombinaciji s osnovnim tipom prikaza na istoj ampuli ili natpisom.⁵⁷ Posebne skupine predstavljaju ampule na kojima su prikazani drugi sveci i one s raznim motivima (biljke, životinje, brodovi i slično).⁵⁸ Kombinacije prikaza i natpisa na ampulama pokazuju pravilnosti te ukazuju na mogućnost da su motivi kombinirani prema nekom zadanom pravilu, a ne potpuno proizvoljno.⁵⁹

Znanstveno zanimanje za ampule o kojima postoji bogata literatura,⁶⁰ javilo se u 19. st. kada je nastala i prva tipološka podjela,⁶¹ no do preokreta u proučavanju dolazi nakon istraživanja C. M. Kaufmanna u Abu Meni početkom 20. st. U tim su istraživanjima pronađene brojne ampule, radionica s keramičarskim pećima, kalupi i alat za njihovu izradu.⁶² Ampule iz tih istraživanja podijeljene su temeljem dimenzija na tri skupine, a temeljem prikaza na više ikonografskih varijanti.⁶³ Za proučavanje razvoja ampula važna su poljska istraživanja vođena od 60-ih do 80-ih godina na prostoru antičke Aleksandrije koja su dala mogućnost preciznije datacije.⁶⁴ Na temelju stratigrafije i usporednim proučavanjem s ostalom pronađenom keramikom, došlo se do vremenskog okvira od kraja 5. do sredine 7. st. tijekom kojeg su ampule proizvođene, a izdvojene su tri faze proizvodnje. U prvoj fazi, koja traje otprilike od 480. do 560. god., prevladavaju ampule s prikazom sveca i okvirom u obliku lovorovog vijenca. Slijedi druga faza, od 560. do 610. god., kojoj pripadaju bogati i reprezentativni nalazi, a prikaz sv. Mene s devama se javlja u više varijanti i, premda još uvijek na nekim primjercima blizak prikazima iz prethodne faze, pokazuje iskorak u smjeru shematizacije. Utvrđena je i prijelazna faza proizvodnje datirana od 600. do 620. god. te treća, zadnja od 610. do 650. god.⁶⁵

⁵⁶ Witt 2000, 58, 60–61; Witt 2004, 138.

⁵⁷ Metzger 1981, 39, kat. br. 97, 103, sl. 80.

⁵⁸ Kaminski-Menssen 1997, 29–31; Witt 2000, 57–60; Gilli 2002, 31–33.

⁵⁹ Time se detaljno pozabavila M. Gilli koja je provela iscrpne analize i usporedbu svih objavljenih ampula sv. Mene na temelju ikonografije polja i bordure, njihovog međusobnog odnosa, kao i odnosa prikaza na dvije strane ampule. Njen je važan doprinos proučavanje metričkih podataka na temelju kojih donosi niz podatka o ampulama. Ukazuje na kontroliranu proizvodnju i distribuciju ampula od strane svetišta, a bavi se i pitanjem kontrole ikonografskih tipova (Gilli 2002).

⁶⁰ Gilli 2002, 24–27.

⁶¹ G. B. de Rossi je uspostavio tipologiju podijelivši ih u tri skupine obzirom na natpis. Prvoj skupini pripadale su ampule s punim natpisom – eulogia sv. Mene, drugoj one sa imenom sveca, a trećoj ampule s prikazom, bez natpisa. Najranije je datirao ampule s punim natpisom koji se u kasnijoj fazi krati da bi u posljednjoj fazi, po njegovom mišljenju, natpis postao suvišan jer je sv. Mena postao toliko poznat da je i sam prikaz bio dovoljan. Kao vrijeme najveće proizvodnje navodi 6. i 7. st., a bio je fokusiran isključivo na ampule s prikazom sveca (De Rossi 1872, 30; Porta 1975–1976, 51).

⁶² Vidi gore u tekstu, bilj. 43–44.

⁶³ C. M. Kaufmann je ampule sv. Mene podijelio u tri skupine (velike, srednje i male) temeljem visine i kapaciteta. Izdvojio je 18 ili 19 ikonografskih varijanti velikih ampula, a 63 ili 74 varijante za male ampule (Kaufmann 1910, 118–120; Lopreato 1977, 416; Kiss 1989, 13; Kaminski-Menssen 1997, 21; Witt 2000, 26).

⁶⁴ U istraživanjima, koja su trajala od 1961. do 1981. god., pronađen je veći broj ampula (što ne čudi obzirom na položaj i ulogu Aleksandrije koja je bila nezaobilazna postaja prilikom posjeta svetišta u Abu Meni). Istraživalo se na više lokacija, a za kronologiju su najvažnija ona vršena južno od teatra; Rodziewicz 1969, 136–141; Kiss 1989, 14; Witt 2000, 61–66.

⁶⁵ Podjela ne treba biti shvaćena strogo te se dopušta istovremenost različitih stilova koju naglašava više autora; Kiss 1989, 15; Kaminski-Menssen 1997, 49; Witt 2000, 65.

U trećoj fazi prevladavaju ampule s osnovnim prikazom s obje strane i obrubom izrađenim od niza kuglica. Uobičajeni dodatak su križevi, po jedan sa svake strane iznad raširenih ruku sveca, u visini glave.⁶⁶

Navedene značajke odgovaraju ampuli sv. Mene (sl. 1) koja se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu, a pribavljena je kao poklon koji je don F. Bulić dobio 1894. god. od biskupa iz Makarske. Kako nije pronađena u istraživanjima, jedini podatak o ampuli je da se nalazila u privatnom vlasništvu stanovnika iz okolice Makarske koji ju je poklonio makarskom biskupu, a ovaj don F. Buliću koji je već pri prvoj objavi, a obzirom na ostale slične nalaze u Dalmaciji, zaključio da postoji mogućnost da je u Dalmaciju ampula donijeta još u antičko vrijeme.⁶⁷ Pripada malim ampulama,⁶⁸ a tijelo joj je okruglo i plosnato.⁶⁹ Prikaz je identičan s obje strane te ikonografski odgovara ampulama zadnje faze proizvodnje. Prikaz je plošan, glava sveca je trokutasta, ruke predimenzionirane, a deve stilizirane gotovo do neprepoznatljivosti. Iznad ruku prikazan je po jedan križ, a obrub je izrađen od dva rebra između kojih je niz kuglastih ispupčenja. Na našoj ampuli zapažaju se neke osobitosti karakteristične za tu fazu proizvodnje, poput asimetričnosti pa je lijeva deva manja od desne, lijevi križ zakošen i pod drugačijim kutom od desnog, a s jedne strane medaljon je blago izmaknut od uspravne osi.

Na lokalitetu Kom el-Dikla pronađene su 64 ampule koje odgovaraju onoj iz Makarske te još 18 ulomaka koji se mogu pripisati istom tipu.⁷⁰ Ampule s venecijanskog područja podijeljene su na sedam tipova na temelju prikaza u središnjem medaljonu s obje strane i motiva bordure. Ampuli iz Makarske odgovaraju primjerci tipa VI koji je datiran u 6. st., a ne razlikuje se znatno od tipa V koji je datiran u isto vrijeme i brojčano je najbolje zastupljen tip.⁷¹ Nekih tridesetak ampula čuva se u poljskim muzejima od kojih neke pripadaju istom tipu kao i naša.⁷² C. Metzger prilikom obrade zbirke ampula koja se čuva u muzeju Louvre, od čega njih 97 pripada ampulama sv. Mene,⁷³ izdvaja tri tipa ampula s prikazom tog sveca.⁷⁴ Datacijski se oslanja na nalaze iz Kom el-Dikke u Aleksandriji te svoju skupinu 1a, kojoj odgovara naša ampula, datira u razdoblje od sredine 6. do sredine 7. st.⁷⁵ Unutar tipa Metzger 1a, koji je najbrojnije zastupljen u zbirci Muzeja Louvre, nalazimo analogne primjerke našoj ampuli iz Makarske.⁷⁶ Prema podjeli G. Kaminski-Menssen, koja

⁶⁶ Kiss 1989, 14–16; Kaminski-Menssen 1997, 40–49; Witt 2000, 61–66.

⁶⁷ Bulić 1901, 57.

⁶⁸ Čuva se u Arheološkome muzeju u Splitu pod inv. brojem AMS Fb-344. Dimenzije su joj: visina 8,9 cm, širina 6,3 cm, debljina 1,6 cm, dijametar središnjeg polja 5,5 cm, boja prema Munsellu 7.5YR 6/4 light brown.

⁶⁹ Forma c po Kaminski-Menssen 1997, 21, sl. 1.

⁷⁰ Kiss 1989, 14–18, 29–43, kat. br. 43–106, sl. 67–182.

⁷¹ Tip V i VI međusobno se razlikuju po preciznosti izrade i detaljima kod prikazivanja; Lopreato 1977, 421–423, sl. 7, 8.

⁷² Za ampule koje imaju podatke o tome kako su dospjele u zbirke, zna se da su bile dio privatnih zbirki nabavljenih u novije vrijeme, kao suvenir. Čuvaju se u Varšavi, Krakovu, Vroclavu i Przemyslu; Cabala 1970, 109–118.

⁷³ Uglavnom se radi o ampulama iz Aleksandrije, dok za dio nije poznato nalazište. Ampule su pristigle u Muzej kroz donacije s raznih lokaliteta, najviše tijekom 19. st.; Metzger 1981, 7.

⁷⁴ U prvi tip ubraja ampule na kojima je prikazan sv. Mena kao orant između dvije deve (dijeli ga na osnovni tip i još tri varijante: 1a-c), drugim tipom obuhvaćene su ampule s prikazom glavom u profilu, a trećim one s prikazom konjanika (Metzger 1981, 10–11). Posebno su izdvojene ampule s prikazom drugog sveca, ukrasni i simbolični motivi, te natpisi (Metzger 1981, 14–15).

⁷⁵ Toj varijanti pripadaju ampule na kojima je svetac prikazan shematizirano i plošno, glava mu je trokutasta, nema nimbus, a sa svake strane glave prikazan je po jedan križić. Središnji prikaz ima i obrub izrađen od raznih motiva, najčešće se kod tog tipa nalazi isti prikaz s obje strane ili je s druge strane natpis; Metzger 1981, 10.

⁷⁶ Metzger 1981, 26–27, kat. br. 9–16, 18–19, sl. 15–24.

je obradila ampule iz Abu Mene koje se čuvaju u Liebieghaus-Museum alter Plastik u Frankfurtu na Majni, naša ampula pripada tipu s prikazom sv. Mene *a*.⁷⁷ Datirane su u III.,⁷⁸ najkasniju, fazu proizvodnje (610. – 650. god.). U toj su skupini ampule poput naše najbrojnije.⁷⁹ J. Witt je izradila tipologiju na temelju proučavanja ampula pronađenih u istraživanjima C. M. Kaufmanna u Abu Meni, a koje se čuvaju u Berlinu u Museums für Spätantike und Byzantinische Kunst.⁸⁰ Osobitu pažnju je posvetila obradi ampula s prikazom sv. Mene,⁸¹ a posebno obrađuje one s ostalim motivima, drugim svecima i raznim temama te dolazi do 39 tipova koji su još podijeljeni na varijante. Ampula iz Arheološkog muzeja u Splitu pripada osnovnom prikazu tipu B kojemu je značajka izražena stilizacija, a ampule tog tipa međusobno se razlikuju obzirom na motiv okvira i dodatke na prikazu. Naša ampula odgovara primjercima koji pripadaju varijanti B1 koju karakterizira isti prikaz s obje strane kod većine primjeraka i okvir od niza kuglica te dva križa uz glavu sveca.⁸² U podjeli M. Gilli⁸³ ampula iz Makarske, prema prikazu u središnjem polju, pripada ikonografskom tipu 1 (*Mena između deva*) koji je najbolje zastupljen prikaz na ampulama sv. Mene,⁸⁴ a obrub je tipa 12B.⁸⁵ Osim što je najbolje zastupljen, takav se obrub uglavnom javlja na ampulama s ikonografskim tipom 1.⁸⁶

Osim u Abu Meni i Aleksandriji, ampule su pronađene kao pojedinačni nalazi na području Egipta, sjeverne Afrike, Palestine i drugih dijelova istočnog Mediterana, u jugoistočnoj Europi, na obalama Jadrana, u Italiji, Francuskoj sve do Britanije.⁸⁷ Prevladava mišljenje da se radi o pojedinačnim tragovima hodočasnika koji su se, slijedeći hodočasničke rute, vraćali kući. Zbog njihovog simboličkog značenja i religijske vrijednosti, uglavnom ih se proučava izdvojeno od ostalih

⁷⁷ Obradena je 221 ampula od čega je 185 ampula s figuralnim prikazom, 17 neukrašenih, 11 modela za izradu ampula, 1 pečat za izradu modela i 6 ulomaka (Kaminski-Menssen 1997, 18–20). Obzirom na prikaz, ampule su podijeljene u više skupina. Osim onih s prikazom sv. Mene (osnovni tip), izdvaja ampule s prikazom drugih svetaca, s ostalim figuralnim prikazima i one s ukrasnim motivima. Posebno se pozabavila natpisima na ampulama koje obrađuje u dvije osnovne skupine. Ampule poput naše odgovaraju osnovnom tipu. Izdvojila je 25 serija ampula iz Abu Mene s prikazom sv. Mene u stavu oranta s dvije deve sa strane (obzirom na različite kombinacije prikaza, motive okvira, natpisa ili nimbusa); Kaminski-Menssen 1997, 24–33.

⁷⁸ Ampule kronološki određuje u tri faze, s jednom prijelaznom; Kaminski-Menssen 1997, 40–49.

⁷⁹ Skupina kojoj odgovara naša ampula broji gotovo 50 predmeta; Kaminski-Menssen 1997, 83–92, kat. br. I-112, I-154, T. 37–50.

⁸⁰ Ta je zbirka ampula sv. Mene četvrta u svijetu po brojnosti nakon aleksandrijske, frankfurtske i pariške (Witt 2000, 11).

⁸¹ Podjela na temelju proučavanja pet elemenata: osobitosti u prikazivanju figure (stil i sadržaj), dodani motivi (nimbus, križevi, natpis), obrub, zajednički elementi bordure i dodanih motiva i prikaza na drugoj strani ampule rezultirala je velikim brojem tipova i podtipova. Ampule s prikazom sv. Mene između deva (osnovni tip) dijeli na deset tipova (A-K) te dodaje još osam rijetkih varijanti osnovnog tipa (a-h) (Witt 2000, 33–44).

⁸² Witt 2000, 37–38, 88, 89 (popis nalaza); 119–125 (analogni primjerci), kat. br. 9–15.

⁸³ Autorica je prikupila podatke o svim u literaturi dostupnim ampulama sv. Mene te je u svoje proučavanje uvrstila 762 ampule (Gilli 2002, 10). Ampule proučava uzimajući u obzir tehnologiju proizvodnje, ikonografiju, metričke podatke i motive obruba, a posebnu je pozornost obratila na stilske odabire i kombinacije motiva. Obzirom na prikaze u središnjem polju, izdvaja 19 ikonografskih tipova (Gilli 2002, 30–35, 73, T. I) te proučava odnos prikaza na dvije strane ampule. Posebnu je pažnju posvetila motivima okvira te definira 18 grupa koji obuhvaćaju 39 tipova nastalih kombinacijom 7 osnovnih motiva. Kao 40. tip navodi još ampule bez obruba (idem 2002, 37–40, 74–75, T. II).

⁸⁴ Nalazi se na gotovo 70 % ampula sv. Mene; Gilli 2002, 30, 34, Tab. 2.

⁸⁵ Obrub tip 12 je najbolje zastupljen, a unutar tipa najbrojnija je varijanta 12B koja se nalazi na našoj ampuli; Gilli 2002, 39.

⁸⁶ Gilli 2002, 42, T. 7.

⁸⁷ Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 215, sl. 6; Anderson 2007, 225.

proizvoda tog vremena, no u novije vrijeme postoje interpretacije te vrste materijala kao odraza trgovine i razmjene dobara koje nisu isključivo vezane uz hodočasnike te ih se proučava zajedno s ostalim proizvodima kojima se trgovalo u kasnoantičkom vremenu.⁸⁸

Hodočasničke ampule sv. Mene čuvaju se u brojnim kolekcijama i muzejima. Za određeni broj postoje pouzdani podaci o akviziciji, dok se nekima ne zna porijeklo niti način prikupljanja. Tek se za mali broj ampula s europskog područja zna, ili s većom sigurnošću može pretpostaviti, da su pronađene na području gdje se danas čuvaju.⁸⁹ Antički import na neko područje moguće je utvrditi kroz proučavanje primjeraka koji su pronađeni u arheološkim istraživanjima i čije su okolnosti nalaza dokumentirane te služe kao pokazatelji cjelokupne distribucije unutar i između regija. Dodatni je problem što nalazi za koje se navodi da su pronađeni u istraživanjima, a budući se uglavnom radi o starijim nalazima, često nemaju precizne podatke o okolnostima nalaza, a slojevi iz istraživanja su datirani samo okvirno.

Velik broj ampula sv. Mene čuva se u Italiji, najviše na području Venecije i Furlanije, a u nešto manjem broju zastupljene su južnije sve do Apulije, gdje je inače zabilježen porast uvoza afričke keramike u 6. st. Ampule koje se čuvaju na tom području, između ostalog, svjedoče da je kult tog sveca bio poznat u tim krajevima.⁹⁰ Radi se uglavnom o ampulama iz kasnije faze proizvodnje,⁹¹ a od 12 primjeraka samo se za jednu s lokaliteta Este,⁹² koja tipološki odgovara ampuli iz Makarske, pouzdano zna da je tamo i pronađena.

Ampule pronađene na području Rumunjske⁹³ pripadaju, kao i ampula iz Makarske, zadnjoj fazi proizvodnje s istim ikonografskim tipom središnjeg polja.⁹⁴ Pouzdani podaci o okolnostima nalaza znaju se za ampulu pronađenu u Capidavi u sloju datiranom u drugu polovicu 6. st. i početak 7. st.⁹⁵ Daljnje analogije nalazimo na lokalitetu *Savaria* (Szombathely) u Mađarskoj⁹⁶ gdje je 1905. god. pronađena ampula koja je temeljem prikaza u središnjem polju uvrštena u prijelaznu fazu (600. – 620.) kojoj pripadaju rijetki primjerci s kombinacijom ranijih i kasnijih motiva na dvjema stranama.⁹⁷

Ampule koje se čuvaju u muzejima i zbirkama na području Europe sjeverno od Alpa velikom većinom su pribavljene iz privatnih zbirki ili su bez podataka o načinu na koji su tamo dospjele.

⁸⁸ Anderson 2007, 225.

⁸⁹ Kolekcionarsko prikupljanje ranokršćanskih predmeta rezultiralo je time da su takve ampule otkupljivane u antikvara osobito tijekom druge polovice 19. st. i početka 20. st., a dio je kasnije dospijevao u razne muzeje i zbirke; Linscheid 1995, 982–986; idem 2006, 911; Anderson 2007, 226.

⁹⁰ Lopreato 1977, 426–428.

⁹¹ Anderson 2007, 232–234.

⁹² Lopreato 1977, 421, sl. 6.

⁹³ Jedna je iz Dierne i smatra se pokazateljem kontinuiteta veza tog područja s Rimskim Carstvom i Bizantom. Za ampule iz Moigrada (*Porolissum*) i Muzeja u Sibiu pretpostavlja se da su stigle iz Egipta sa zapada preko Panonije putovima koji su Daciju povezivali s Jadranskom obalom i Dalmacijom; Barnea 1995; Moga 2000, 429–430; Kurta 2001, 58–59; Madgearu 2004, 51; Anderson 2007, 229–231; za ceste vidi: Wilkes 2005, 146–148. Tri su ampule pronađene u antičkom Tomiju (Konstanta), a vjerojatno su, kao i ampula iz Capidave, dospjele iz Egipta crnomorskim putem, s juga, budući je zapadni Pont bio povezan s maloazijskim, sirijskim i egipatskim prostorom (Barnea 1995, 511). To se odnosi i na ampulu pronađenu na crnomorskoj obali u Bugarskoj (*Anchialos* – Pomoria); Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 220, br. 19. 146–148.

⁹⁴ Malobrojni nalazi na području Europe s poznatim okolnostima nalaza uglavnom pripadaju ampulama zadnje faze proizvodnje kojoj pripada i ampula iz Arheološkog muzeja u Splitu.

⁹⁵ Barnea 1998, 6–7.

⁹⁶ Nagy 1934, 303, 305, sl. 12; *Germanen, Hunnen und Awaren* 1988, 293, sl. 16; Kadar 1995, 886–888, sl. 1, T. 116a, b.

⁹⁷ Kiss 1989, 17–18; Kaminski-Menssen 1997, 45–46.

Za određeni broj je poznato da su u novije vrijeme donijete iz Egipta, a mali je broj onih za koje je moguće utvrditi da su pronađene na području gdje se čuvaju.⁹⁸ U Francuskoj se tako tek za malobrojne ampule znaju pouzdane okolnosti nalaza,⁹⁹ a za one za koje se ta mogućnost samo pretpostavlja može se, temeljem distribucije u blizini trgovačkih putova, razmišljati da su se prenosile preko sjeverne Italije ili Marseillea koji je bio aktivna luka za trgovinu u 6. i 7. st.¹⁰⁰ Kao i na ostalim područjima, i u Britaniji samo za mali broj ampula postoje naznake da su pronađene na tom području, no nemaju precizne okolnosti nalaza ili taj podatak ne može biti uzet sa sigurnošću obzirom da se radi o starijim nalazima. Na to su područje mogle biti dopremljene u kasnoantičko vrijeme postojećim trgovačkim putovima, bilo da su donijete kao uspomena na hodočašće, pokazatelj diplomatskih odnosa ili tijekom kršćanskih misija u Britaniju u vrijeme kasnog 6. i početka 7. st.¹⁰¹

Ampula iz Makarske nije jedini pokazatelj štovanja sv. Mene u Dalmaciji. U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se ampula tog sveca koju je 1902. god. uočio don F. Bulić.¹⁰² Za nju iznosi mišljenje kako postoji mogućnost da je iz Čitluka ili s nekog lokaliteta u okolici Sinja.¹⁰³ Ta ampula odgovara tipu Metzger Ic,¹⁰⁴ a G. Kaminski-Menssen ampule poput naše definiira kao jednu skupinu osnovnog tipa a, faza II (560. – 610.).¹⁰⁵ U podjeli J. Witt pripadaju tipu E, varijanti 1.¹⁰⁶ Karakterizira ih istaknuti medaljon s plastičnim prikazom na kojem je tijelo sveca zbijeno, za razliku od izduženog prikaza na ampulama III. faze. Kosa sveca je bujna i valovita, a oko glave je nimbus, relativno velik i naglašen te ukrašen nizom kružnih uboda. Kod ovog tipa nije uobičajeno prikazivanje istog motiva s obje strane i uglavnom se na drugoj strani nalazi natpis

Sl. 2 Mramorna pločica s natpisom, Marusinac, Salona (foto: T. Seser)

⁹⁸ Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 224; Linscheid 1995, 982.

⁹⁹ U arheološkim istraživanjima na području Pariza (Thermes de Cluny) pronađen je ulomak ampule datiran u 6. st. te dvije ampule na nekropoli Saint Julien također u Parizu, u sloju s materijalom 6. i 7. st.; Fleury 1981, 291; Linscheid 2006, 912–913, T. 172. 1.

¹⁰⁰ Anderson 2007, 235–238.

¹⁰¹ Bangert 2007.

¹⁰² Vidi bilj. 6.

¹⁰³ Bulić 1904, 14–17; Bulić 1904a, 19–20.

¹⁰⁴ Metzger 1981, 10, kat. br. 55–57, sl. 50.

¹⁰⁵ Kaminski-Menssen 1997, 26, kat. br. I 38–47, T. 13–15.

¹⁰⁶ Witt 2000, 39–40, kat. br. 36–40.

koji je na primjerku iz Čitluka postavljen u tri reda, a glasi ΑΓΙΟ(Υ) ΜΕΝΑ ΕΥΛΟΓ (eulogia tuo hagiou Mena).¹⁰⁷ Obrub na strani s prikazom je formiran od niza kuglica, dok je na strani s natpisom obrub jedno istaknuto rebro s četiri kuglice. Takvi su obrubi rijetki i zastupljeni su na malom broju ampula. Slične ampule, koje se čuvaju u europskim zbirkama, potječu uglavnom s egipatskih lokaliteta¹⁰⁸ i manje su brojne od onih tipa B kojem pripada primjerak iz okolice Makarske.

Štovanje sv. Mene arheološki je potvrđeno i u Saloni, gdje je na lokalitetu Marusinac u blizini ranokršćanske crkve pronađena mramorna pločica s posvetnim natpisom Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (O hagnios Menas) (sl. 2).¹⁰⁹ Prvi je ulomak natpisa pronađen u istraživanjima 1896. god.,¹¹⁰ a ubrzo zatim, 1898. god., i drugi ulomak.¹¹¹ Na temelju cjelovitog natpisa postalo je jasno da se radi o zavjetnom natpisu sv. Meni mučeniku.¹¹² Natpis se datira u 6. st. u vrijeme procvata svetišta u Abu Meni.¹¹³ Pločica je, prema mišljenju don F. Bulića, bila smještena ispod prikaza sveca, s čime se djelomično složio i A. de Waal, premda ostavlja otvorenu mogućnost da se radi o hodočasničkom predmetu.¹¹⁴ H. Delehaye držao je kako je natpis mogao biti postavljen kao dio svečeve eulogije,¹¹⁵ dok je R. Egger bio sklon mišljenju da se radi o poklopcu lokula u kojem su bile ampule ili (pseudo)relikvije sv. Mene, a mogle su biti pohranjene pod oltarom crkve na Marusincu.¹¹⁶ Premda prevladava drugo mišljenje, nije potpuno odbačena mogućnost da se natpis, koji je u nominativu, nalazio uz prikaz sveca u crkvi.¹¹⁷ Ovaj je nalaz, osim rasprave o namjeni, potakao raspravu i o identifikaciji sveca kojem je natpis pripadao. Don F. Bulić iznio je mišljenje kako se radi o lokalnom svecu,¹¹⁸ što je odbačeno.¹¹⁹ Ampule sv. Mene iz Egipta i pretpostavka da su u Dalmaciju donijete u antičko vrijeme, dodatno su potvrdile da se i mramorni natpis odnosi na tog sveca.¹²⁰

¹⁰⁷ Prema klasifikaciji natpisa to je natpis 5 (Witt 2000, 31–33; popis na strani 82).

¹⁰⁸ Gilli 2002, 39 (analogije: Kaminski-Menssen 1997, kat. br. I 43; Witt 2000, kat. br. 36, 37; Metzger 1981, kat. br. 55).

¹⁰⁹ Jelić 1897, 72; Bulić 1899, 80; Bulić 1901, 55–56; De Waal 1900, 37, 38; Delehaye 1900, 101–103.

¹¹⁰ Na prvom dijelu natpisa nema imena te je L. Jelić natpis pripisao sv. Anastaziju, mučeniku čije su relikvije bile pohranjene na Marusincu u Saloni; Jelić 1897, 72.

¹¹¹ Mramorna pločica duga je 36 cm, visoka 6 cm, a debljina joj je 3 cm. Utori na stražnjoj strani ukazuju da je bila učvršćena na neku, vjerojatno veću, površinu.

¹¹² Vidi bilj. 5.

¹¹³ *Salona IV*, 1118.

¹¹⁴ De Waal 1900, 38.

¹¹⁵ Delehaye 1900, 102.

¹¹⁶ Egger 1939, 155–156, kat. br. 34.

¹¹⁷ Na što upućuje mramorni reljef s prikazom sv. Mene i natpisom u nominativu koji se čuva u Beču; vidi bilj. 54. Za mišljenja o namjeni natpisa s Marusince vidi: Delehaye 1904, 14–15; Bulić 1906, 259–260; Zeiller 1902, 251–254; *Salona IV*, 1118.

¹¹⁸ Kao svjedočanstvo da se sv. Mena štovao na salonitanskom području, donosi podatak sačuvan u rukopisu djela *Historia Salonitana* (Bulić 1900, 124–126), a odnosi se na srebreni relikvijar sv. Mene koji se čuvao u riznici splitske katedrale. U bilješci iz 1703. god. se navodi da je relikvijar sv. Mene poslan u Veneciju kako bi se srebro iskoristilo za izradu poprsja sv. Anastazija. Taj podatak bi ukazivao na činjenicu da u to vrijeme sv. Mena više nije štovan, no ujedno ga je moguće interpretirati i kao dokaz štovanju toga sveca u ranijim vremenima (Bulić 1899, 80; Bulić 1900, 123–124; Lopreato 1977, 424–425). Bilješku je don F. Bulić uočio u rukopisu *Historia Salonitana* koji je tada bio u vlasništvu splitske obitelji Pezzoli, kako sam navodi u članku. Radi se o prijepisu Petra Cindra koji je krajem 19. st. još bio u posjedu obitelji Pezzoli u Splitu, a zatim je završio u Trstu. Danas je rukopis nedostupan; *Historia Salonitana* 2003, XIII. U Arheološkome muzeju se čuva drugi rukopis koji je 1747. god. prepisao Marin Zaninović, svećenik hvarske biskupije, župnik u Rogoznici, a 1900. god. ga je dr. Dujam Rendić darovao knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu; *Historia Salonitana* 2003, XII.

¹¹⁹ *Salona IV*, 1117–1118.

¹²⁰ Bulić 1901, 55–58; Bulić 1904, 14.

Ampule sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu i Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju pokazatelj su veza Dalmacije s Egiptom i mogući dokaz hodočašća nekog kršćanina iz Dalmacije. Moramo naglasiti da je to samo jedan od načina na koji je ampula mogla stići na naše područje; mogao ju je donijeti neki putnik, trgovac ili doseljenik iz Egipta. S druge strane, natpis s Marusinca u Saloni upućuje da se radi o dedikantu istočnog porijekla koji je vjerojatno bio Egipćanin, štovatelj sv. Mene i pripadnik egipatske zajednice u Saloni.¹²¹ Kontakti jadranske obale s Egiptom uspostavljeni su relativno rano,¹²² a kultovi starih egipatskih bogova i stanovništvo egipatskog porijekla već su i ranije zabilježeni na području Dalmacije i grada Salone koja je, kako je poznato, bila kozmopolitski centar s pripadnicima raznih naroda koji su se doseljavali i trajno ili privremeno boravili u gradu.¹²³ Salona je dugo vremena bila jedino poznato biskupsko sjedište dalmatinske pokrajine¹²⁴ sa čvrstim vezama s Akvilejom i Aleksandrijom.¹²⁵ Položaj Salone, u središtu istočne obale Jadranskog mora, čini je idealnom za zaustavljanja na rutama između sjevernog Jadrana i Sredozemlja.¹²⁶ Natpis s Marusinca dakako nije dokaz postojanja organiziranog štovanja sv. Mene u Saloni ili u Dalmaciji, već potvrda da je bio poznat barem među Egipćanima koji su tamo živjeli u ranokršćansko vrijeme te polazna točka za daljnja istraživanja o tom pitanju.

Način na koji i kada je ampula sv. Mene iz splitskog Arheološkog muzeja dospjela na područje Dalmacije, na žalost ne znamo i možemo samo pretpostaviti, odnosno ostaviti otvorenu mogućnost, da je to bilo još u kasnoantičko vrijeme, točnije krajem 6. ili početkom 7. st. Tomu u prilog govori nalaz još jedne ampule na području Sinja te natpis tog sveca pronađen na groblju uz ranokršćansku crkvu na Marusincu u Saloni. Takvu mogućnost dopuštaju dokumentirane veze Salone, odnosno Dalmacije s Egiptom, postojanje uhodanih trgovačkih putova i potvrđena egipatska zajednica u Saloni u pretkršćanskom, ali i u kršćanskom vremenu. Razlozi zbog kojih je donesena i način prijenosa ostaju nepoznati, a pitanje je li ih donio hodočasnik iz Abu Mene, putnik, trgovac ili možda doseljenik iz Aleksandrije ili Egipta za sada ostaje neodgovoreno.

¹²¹ Natpisi pripadnika egipatske zajednice iz 6. st. pronađeni u Saloni; *Salona IV*, natpis br. 757, 802.

¹²² Cambi 1971, 102–107.

¹²³ Drexler 1900, 145–158; Selem 1979; Selem 1997, osobito 62–92 (Salona) i 93–94 (Čitluk); Selem – Villogorac Brčić 2012, 9–76.

¹²⁴ Rana evangelizacija Dalmacije, sudeći prema ulomcima dvaju pisama sv. Pavla (Rimljanima XV, 19 i Timoteju II, 4, 10), započela je u apostolsko vrijeme, no povijesno i arheološki kršćansku zajednicu možemo dokazati od sredine 3. st. (Marin 1994; Cambi 2008, 264–272). Činjenicu da u Saloni nema starokršćanskih tragova prije druge polovice 3. st. potrebno je promatrati u svjetlu situacije u kojoj se kršćanstvo razvijalo te da arheoloških tragova kršćanstva iz najranijeg razdoblja širenja te vjere nema ni drugdje na Sredozemlju. Nedostatak povijesnih izvora i arheoloških nalaza posljedica je progona kršćanstva, vjere koja nakon progona početkom 4. st. počinje snažan i neometan razvoj; Kovačić 2008; Cambi 2008; Bratož 2008a, 222–228; Cambi 2014); za povijesne izvore vidi Ivanišević 1994, 1994a; iscrpnu literaturu za salonitansku ranokršćansku povijest i hagiografiju vidi: Petrović 2008, 112–117.

¹²⁵ Bratož 2008, 64–65.

¹²⁶ Cambi 2001, 156–157; Marin 2012.

LITERATURA

- Anderson 2005 W. Anderson, „Asia Minor Ampullae: Late Antique Pilgrim Flask on the Rijksmuseum von Oudheden“, *Eastern Christian art* 2, Leiden 2005, 9–17.
- Anderson 2007 W. Anderson, „Votive customs in early Byzantine Asia Minor“, *Journal of the Australian early medieval association* 3, 2007, 17–27.
- Augustin 1996 A. Augustin, *O državi Božjoj. De civitate Dei*, s latinskog preveo T. Ladan, Zagreb 1996.
- Aurea Roma 2000 *Aurea Roma, Dalla città pagana alla città cristiana*, S. Ensoli – E. la Rocca (ur.), Roma 2002.
- Bangert 2007 S. Bangert, „Menas ampullae: a case study of long-distance contacts“, u: A. Harris (ur.), *Incipient Globalisation, Long-distance Contacts in the Sixth Century*, Oxford 2007, 27–33.
- Bangert 2010 S. Bangert, „The Archaeology of Pilgrimage: Abu Mina and Beyond“, u: D. M. Gwynn – S. Bangert (ur.), *Religious Diversity in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2010, 293–328.
- Barnea 1995 I. Barnea, „Menasampullen auf dem Gebiet Rumäniens“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991), Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 509–514.
- Barnea 1998 A. Barnea, „Présences égyptiennes au Bas-Danube dans les derniers siècles de l'Antiquité“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 98, Caire 1998, 1–13.
- Baus 1972 K. Baus, „Od praopćine do ranokršćanske velectrkve“, u: H. Jedin (ur.), *Velika povijest crkve I*, Zagreb 1972.
- Bratož 2008 R. Bratož, „Le persecuzioni dei christiani nella Dalmazia romana sotto Diocleziano“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 61–66.
- Bratož 2008a R. Bratož, „Il primo Cristianesimo in Dalmazia“, *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 221–262.
- Budge 1909 E. A. W. Budge, *Texts relating to Saint Mena of Egypt and Canons of Nicaea in a Nubian Dialect*, London 1909.
- Bulić 1899 F. Bulić, „Scavi nell'antico cemetero cristiano di Marusinac a Salona durante l'a. 1898“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 22, Split 1899, 73–85.
- Bulić 1900 F. Bulić, „S. Menas“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 23, Split 1900, 122–126.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Un ampolla d'oglio di S. Menas martire trovata in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 24, Split 1901, 55–58.
- Bulić 1904 F. Bulić, „L'ampolla d'oglio di S. Menas martire nella collezione dei PP. Francescani di Sinj“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 27, Split 1904, 14–17.

- Bulić 1904a F. Bulić, „Ritrovamenti antichi cristiani a Sinj“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 27, Split 1904, 17–20.
- Bulić 1906 F. Bulić, „Inscrizione di S. Menas trovata a Salona“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 29, Split 1906, 259–261.
- Bulić 1908 F. Bulić, „Osservazione sulle due ampolle di s. Menas Martire, trovate in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 31, Split 1908, 165–166.
- Bulić 1925 F. Bulić, „Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij“, u: F. Lukas (ur.), *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici Hrvatskog kraljevstva*, sv. 1, Zagreb 1925, 93–246.
- Cabala 1970 B. Cabala, „Ampulki sw. Menasa w zbiorach Polskih“, *Archeologia* 20 (1969), Wrocław – Warszawa – Krakow 1970, 107–118.
- Cambi 1971 N. Cambi, „Nove potvrde egipatskih kultura u antičkoj provinciji Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 75–77 (1963–1965), Split 1971, 85–112.
- Cambi 2008 N. Cambi, „La cristianizzazione della Dalmazia. Aspetto archeologico“, *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 263–299.
- Cambi 2014 N. Cambi, „Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt“, *ADRIAS, Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Split*, Zagreb – Split 2014, 119–128.
- Cambi 2016 N. Cambi, *Dioklecijan, Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum, Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.
- Delehaye 1900 H. Delehaye, „Santi dell’Istria e della Dalmazia (Dagli *Analecta Bollandiana* XVIII fasc. IV. a 1899)“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 23, Split 1900, 85–111.
- Delehaye 1904 H. Delehaye, „L’hagiographie de Salone d’après les dernières découvertes archéologiques“, *Analecta Bollandiana* 23, Bruxellis 1904, 5–18.
- Delehaye 1910 H. Delehaye, „L’invention des reliques de saint Menas a Constantinople“, *Analecta Bollandiana* 29, Bruxelles – Paris 1910, 117–150.
- De Rossi 1872 G. B. de Rossi, *Le ampolle alessandrine di Eulogie dei Martiri*, *Bullettino di archeologia Christiana*, ser. 2/3, Roma 1972, 25–30.
- Devos 1959 P. Devos, „Un récit des miracles de S. Ménas en copte et en Éthiopien“, *Analecta Bollandiana* 77, sv. III-IV, Bruxelles 1959, 451–463.
- Devos 1960 P. Devos, „Un récit des miracles de S. Ménas en copte et en Éthiopien“, *Analecta Bollandiana* 78, sv. I-II, Bruxelles 1960, 154–160.
- Devos 1960a P. Devos, „Le juif et le Chrétien un miracle de Saint Ménas“, *Analecta Bollandiana* 78, sv. III-IV, Bruxelles 1960, 275–308.
- De Waal 1900 A. de Waal, „S. Menas (dalla *Römische Quartalschrift* 1899, p. 330–331)“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 23, Split 1900, 37–38.
- Drexler 1900 G. Drexler, „Il culto delle divinità egiziane in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 23, Split 1900, 145–158.

- Dukić 2014 J. Dukić, „Doprinosi kršćanske epigrafije proučavanju salonitanske hagiografije“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Troglić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 195–219.
- Duval – Marin 2000 N. Duval – E. Marin, „Conclusions“, u: N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III, Manastirine*, Rome – Split 2000, 619–664.
- Eastman 2011 D. L. Eastman, *Paul the Martyr: The Cult of the Apostle in the Latin West*, Atlanta 2011.
- Egger 1939 R. Egger, „Die Inschriften“, u: E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, 149–157.
- Engemann 1973 J. Engemann, „Palästinensische Pilgerampullen im F. J. Dölger-Institut in Bonn“, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 16, Münster 1973, 5–27.
- Engemann 1989 J. Engemann, „Das ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierteter Keramik in Ägypten“, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 32, Münster 1989, 161–177.
- Engemann 1995 J. Engemann, „Eulogien und Votive“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 223–233.
- Fleury 1981 M. Fleury, „Circonscription de l'Île-de-France“, *Gallia* 39, Paris 1981, 289–298.
- Frank 1995 G. A. Frank, „Pilgrim's experience and theological challenge: the patristic views“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 787–791.
- Franzen 1970 A. Franzen, *Pregled povijesti crkve*, Zagreb 1970.
- Gilli 2002 M. Gilli, *Le ampolle di San Mena, Religiosità, cultura materiale e sistema produttivo* (Tardoantico e Medioevo studi strumenti di archeologia 5), Roma 2002.
- Germanen, Hunnen und Awaren* 1988 *Germanen, Hunnen und Awaren Schätze der Völkerwanderungszeit*, W. Menghin – T. Springer – E. Wamers (ur.), Nürnberg 1988.
- Grbešić 2009 G. Grbešić, „Progoni kršćana, napose u Dioklecijanovo doba“, *Diacovensia* 15/1, Đakovo 2009, 21–43.
- Grossmann 1995 P. Grossmann, „Neue Funde aus Abū Mīnā“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 825–832.
- Grossmann 1998 P. Grossmann, „The pilgrimage center of Abu Mina“, u: D. Frankfurter (ur.), *Pilgrimage and holy space in late antique Egypt*, Leiden – Boston – Köln 1998, 281–302.
- Historia salonitana* 2003 T. Arhidakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik O. Perić, povijesni komentar M. Matijević-Sokol, studija Toma Arhidakon i njegovo djelo R. Katičić, Split 2003.

- Istočni Jadran 2018 A. Milošević (ur.), *Istočni Jadran i Bizant*, katalog izložbe, Split 2018.
- Ivanišević 1994 M. Ivanišević, „Povijesni izvori“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 105–195.
- Ivanišević 1994a M. Ivanišević, „Salonitanski biskupi“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, 223–252.
- Jelić 1897 L. Jelić, „Scavi nell’antico cemetero cristiano di Marusinac a Salona [Coemeterium S. Anastasii Cornicularii]“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 20, Split 1897, 65–80.
- Kadar 1995 Zs. Kadar, „Die Menasampulle von Szombathely (Steinmanger, Ungarn) in Beziehung zu anderen frühchristlichen Pilgerandenken“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991), Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 886–888.
- Kaminski-Menssen 1997 G. Kaminski-Menssen, *Bildwerke aus Ton, Bein und Metall, Liebieghaus – Bildwerke der Sammlung Kaufmann III*, Kassel 1997.
- Kaufmann 1910 C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen aegypter in der westalexandrinischen Wüste*, Leipzig 1910.
- Kiss 1989 Zs. Kiss, *Les ampoules de Saint Méнас découvertes à Kom el-Dikka (1961-1981) (Alexandrie V)*, Varsovie 1989.
- Kovačić 2008 S. Kovačić, „Pitanje početaka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. st.“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 17–40.
- Kristensen 2012 T. Kristensen, „Textiles, Tattoos and the Representation of Pilgrimage in the Roman and Early Christian Periods“, *HEROM Journal of Hellenistic and Roman Material Culture* 1, Leuven 2012, 107–135.
- Kurta 2001 F. Kurta, „Limes and cross: the religious dimension of the sixth-century Danube frontier of the early Byzantine empire“, *Starinar* 51, Beograd 2001, 45–70.
- Lambert – Pedemonte Demeglio 1994 C. Lambert – P. Pedemonte Demeglio, „Ampolle devozionali ed itinerari di pellegrinaggio tra IV e VII secolo“, *Antiquité tardive* 2, 1994, 205–231.
- Linscheid 1995 P. Linscheid, „Untersuchungen zur Verbreitung von Menasampullen nördlich der Alpen“, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991), Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.2, Münster 1995, 982–986.
- Linscheid 2006 P. Linscheid, „Neues zur Verbreitung von Menasampullen nördlich der Alpen“, u: R. Harreither – Ph. Pergola – R. Pillinger – A. Pütz (ur.), *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie in Wien (1999)*, Wien – Vaticano 2006, 911–913.
- Leclercq 1933 H. Leclercq, „Menas (Saint), 4. Dalmatie“, u: F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d’archeologie chrétienne et de liturgie* XI. 1. 2., Paris 1933, 394–398, sl. 7985.

- Lopreato 1977 P. Lopreato, „Le ampolle di San Menas e la diffusione del suo culto nell’alto Adriatico“, *Antichità Altoadriatiche* XII, Udine 1977, 411–428.
- Madgearu 2004 A. Madgearu, „The spreading of the christianity in the rural areas of post-roman Dacia (4th-7th centuries)“, *Archaeus: Études d’histoire des religions* 8/1-4, 2004, 41–59.
- Mango 1995 C. Mango, „The pilgrim’s motivation“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991), Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 2–9.
- Maraval 2002 P. Maraval, „The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)“, *Dumbarton Oaks Papers* 56, 2002, 63–67.
- Marin 1994 E. Marin, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 11–104.
- Marin 2012 E. Marin, „Moguće pomorske komunikacije starokršćanske Salone“, *Histria Antiqua* 21, Pula 2012, 123–128.
- Marin 2014 E. Marin, „Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni, Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 231–253.
- Markus 1994 R. A. Markus, „How on Earth Could Places Become Holy? Origins of the Christian Idea of Holy Places“, *Journal of Early Christian Studies* 2/3, 1994, 257–271. <https://muse.jhu.edu/> (pristupljeno 08.11.2018)
- Matijević Sokol 2008 M. Matijević Sokol, „Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom 4. i 5. stoljeća“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 197–209.
- Metzger 1981 C. Metzger, *Les ampoules à eulogie du musée du Louvre*, Paris 1981.
- Moga 2000 V. Moga, „Observații asupra unor piese paleocreștine inedite“, *Apulum* 37/1, Alba Iulia 2000, 429–435.
- Mulder 1993 N. F. Mulder, „Abu Mena: How the Early Christian Pilgrimage was given Shape“, *Boreas* 16, Münster 1993, 149–164.
- Nagy 1934 L. Nagy, „I ricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria“, *Atti del III congresso internazionale di archeologia cristiana*, Ravenna 1934, 293–310.
- Novak 1957 G. Novak, *Povijest Splita*, sv. 1, Split 1957.
- Papaconstantinou 2001 A. Papaconstantinou, *Le cultes saints en de Égypte des Byzantins aux Abbassides. L’apport de la documentation papyrologique et épigraphique grecque et copte*, Paris 2001.
- Pilgrimage 1919 M. L. McClure – C. L. Feltoe, (prijevod i ur.), *The Pilgrimage of Etheria*, Translations of Christian Literature Series III (3) Liturgical Texts, London – New York 1919.

- Petrović 2008 I. Petrović, „Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 107–167.
- Porta 1975–1976 P. Porta, „Una piccola collezione inedita di ampolle di S. Mena conservata a Milano nel Museo del Castello Sforzesco“, *Rassegna di studi del Civico museo archeologico e del Civico gabinetto numismatico di Milano* 15–18, Milano 1975–1976, 41–52.
- Redigolo 2012 A. Redigolo, *San Mena. Iconografia, origini e diffusione del culto*, tesi di laurea, Università Ca' Foscari Venezia, 2012, <http://hdl.handle.net/10579/1667> (pristupljeno 08.11.2018)
- Rodziewicz 1969 M. Rodziewicz, „Stratigraphie du sondage M XVI, 1 dans la partie Sud de Kôm el-Dikka, Alexandrie“, *Etudes et Travaux* III, Warszawa 1969, 136–145.
- Salona IV N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV, Natpisi starokršćanske Salone IV-VII. st. / Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles*, Split – Rim 2010.
- Salvarani 2008 R. Salvarani, „Diffusione di devozioni per i santi Istriani e Dalmati in area adriatica e padano alpina fra tardo antico e alto medioevo“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 441–450.
- Sanader 2016 M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.
- Selem 1979 P. Selem, „Nekoliko zapažanja o difuziji egipatskih kultova po rimskoj Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 72–73, Split 1979, 79–92.
- Selem 1997 P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997.
- Selem – Vilogorac Brčić 2012 P. Selem – I. Vilogorac Brčić, *ROMIS, Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Znakovi i riječi. Signa et litterae* III, Zagreb, 2012.
- Sever 2016 D. Sever, „A pilgrim's Self-Identification: Sixth- and Seventh-Century Lead Pilgrim Flasks from the Holy Land“, *Diogenes* 4, Birmingham 2016, 35–48.
- Talbot 2003 A. M. Talbot, „Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts“, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), Dumbarton Oaks 2003, 153–173.
- Topić 2008 M. Topić, „Starokršćanski spomenici“, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj 2008, 293–318.
- Veraja 2008 F. Veraja, „Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 81–106.
- Vikan 1984 G. Vikan, „Art, Medicine and Magic in Early Byzantium“, *Dumbarton Oaks Papers* 38, Washington 1984, 65–86.
- Vikan 1995 G. Vikan, „Early Byzantine Pilgrimage Devotionalia as Evidence of the Appearance of Pilgrimage Shrines“, u: E. Dassmann – J. Engemann

- (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 377–388.
- Von Ehrenheim 2009 H. von Ehrenheim, „Identifying incubation areas in Pagan and Early Christian times“, *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 6, Atena 2009, 237–276.
- Ward-Perkins 1949 J. B. Ward-Perkins, „The shrine of St. Menas in the Maryut“, *Papers of the British School at Rome* 17, n. s., sv. IV, 26–71.
- Weitzmann 1979 K. Weitzmann (ur.), *Age of Spirituality: late antique and early christian art, third to seventh century*, Catalogue of the exhibition, New York 1979.
- Wilkes 2005 J. J. Wilkes, „The Roman Danube: An Archaeological Survey“, *The Journal of Roman Studies* 95, London 2005, 124–225.
- Witt 2000 J. Witt, *Werke der Alltagskultur 1: Menasampullen*, (Skulpturensammlung und museum für Byzantinische Kunst, Berlin Bestandskataloge 2), Wiesbaden 2000.
- Witt 2004 J. Witt, „Pilgerflaschen“, u: B. Heide – A. Thiel (ur.), *Sammler Pilger Wegbereiter, Die Sammlung des Prinzen Johann Georg von Sachsen*, Mainz am Rhein 2004, 136–150.
- Woodfin 2006 W. T. Woodfin, „An Officer and a Gentleman: Transformations in the Iconography of a Warrior Saint“, *Dumbarton Oaks Papers* 60 (2006), 2007, 111–143.
- Zeiller 1902 M. J. Zeiller, „Le culte de Saint Menas en Dalmatie“, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 3/1902, Paris 1902, 251–254.

SANJA IVČEVIĆ

ST. MENAS PILGRIM FLASK (AMPULLA) FROM THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

The Archaeological Museum in Split holds a St. Menas pilgrim flask (*ampulla*) from the Makarska area of the kind that were produced at the shrine of St. Menas (Abu Mena) in north-western Africa from the latter half of the 5th to the mid-7th century. Preserved pilgrimage items from Late Antiquity are the most numerous, and finds of such ampullae in the broad territory from Britannia to the shores of the Black Sea shed light not only on religious practices but also on trade and the routes on which it proceeded in that era.

At the beginning of the past century, debate proceeded in the scholarly literature on the question of veneration for St. Menas in Dalmatia, primarily after the discovery of a small marble plate bearing the inscription Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (*O hagios Menas*) at the Marusinac cemetery in Salona. Besides this inscription, two ampullae of St. Menas were also found in Dalmatia; one, already mentioned, came from the vicinity of Makarska, while the other is held in the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Sinj. The circumstances surrounding the discovery of these ampullae are not known, so it has been impossible to ascertain whether they had actually arrived in Dalmatia during Antiquity. Despite this, already in the first publications, Fr. Frane Bulić, based on the study of analogies, craftsmanship, materials and procurement circumstances, assumed that they were original products that may have made their way to Dalmatia in Late Antiquity.

When analysing the ampulla from the Archaeological Museum in Split (Fig. 1), we primarily focused on a typological classification in line with the latest research in this field, which also facilitated more precise dating. It belongs to the ampullae on which the image in the central medallion on both sides depicts St. Menas in orans posture flanked by two camels kneeling at his feet. The bordure consists of two ribs with a row of spherical protrusions between them. The image was rendered flatly and the image is stylized, so the saint's head is triangular, his hands are outsized, and the camels are stylized virtually to the point of unrecognizability. It corresponds to the ampullae of the third, chronologically most recent phase of production (610–650 AD). Most of ampullae of this type are from the territory of Egypt, but many have also been found throughout their area of distribution. According to G. Kaminski-Menssen's classification, it belongs to the basic type with the St. Menas-*a* image, phase III, while according to J. Witt's classification it belongs to the basic image (St. Menas flanked by camels), type B, variant B1. They are also well represented at the Kom el-Dikka site in Alexandria, and they have been found in northern Italy, where they correspond to type VI, which has been dated to the 6th century. When analysing the ampullae from the Louvre, C. Metzger dated group 1a, to which this ampulla belongs, to the period from the mid-6th to the 7th century. In M. Gilli's classification, the ampulla from Makarska, based on the image in the central field, belongs to iconographic type 1 (*Menas between camels*) while the bordure is type 12B.

The ampulla from Sinj does not belong to the same type. The central field on one side of that ampulla bears an image of St. Menas with camels on a prominent medallion with a sculptural portrayal on which the saint's body is compact, as opposed to the elongated image on phase III ampullae. The saint's hair is thick and wavy, with a halo around his head. The other side has a three-line inscription which reads ΑΓΙΟ(Y) ΜΕΝΑ ΕΥΛΟΓ (*eulogia tuo hagiou Mena*). It corresponds to Metzger's type Ic, while G. Kaminski-Menssen defined ampullae such as the one considered herein as a group of the basic type *a* (image of St. Menas flanked by camels), which is dated to phase II (560–610). It belongs to type E, variant E1 in J. Witt's typology.

St. Menas ampullae are indicators of a tie between Dalmatia and Egypt, and they may have been brought by a traveller, merchant or settler from Egypt. On the other hand, the inscription from Marusinac in Salona indicates that the dedicant was of eastern origin, who was probably an Egyptian, a worshiper of St. Menas and a member of the Egyptian community in Salona. The inscription is certainly not evidence of the existence of organized reverence for St. Menas in Salona or Dalmatia, but it serves as a point of departure for further research on this question.

We may therefore conclude that there is a possibility that the St. Menas ampulla were brought to Croatia's territory already during Antiquity, precisely at the end of the 6th or the beginning of the 7th century, when such ampullae were made. This hypothesis is backed by the find of another ampulla in the Sinj area and the inscription dedicated to this saint found at the cemetery next to the Early Christian church at Marusinac in Salona. This possibility is also allowed by the well-known connections between Salona and Egypt, the existence of well-established trade routes and a confirmed Egyptian community in Salona in both the pre-Christian and Christian eras. The reasons why it was brought here and the manner in which it was conveyed remain unknown, so that the question of whether it was brought by a pilgrim from Abu Mena, or by a traveller, merchant or perhaps migrant from Alexandria or Egypt remains unanswered for the time being.

Keywords: *pilgrim flask (ampulla), St. Menas, Makarska, Salona, Čitluk, the first half of the 7th century*